

УДК 330.111.62

Микола Хохлов

ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ ВЛАСНОСТІ В АСПЕКТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Соціально-економічні перетворення в суспільстві пов'язані з реформуванням відносин власності, в яких виокремлюють юридичний і економічний зміст. Обґрунтовано необхідність глибшого теоретичного розроблення поняття "економічна власність". У ньому мають відбиватися не тільки інтереси власника у привласненні доходу, а і відносини у сфері виробництва, де юридичні категорії об'єкта, суб'єкта й умов реалізації прав власності переходять в економічні категорії матеріальних і особистих чинників виробництва, в інституційні умови, що формують механізм господарювання.

Ключові слова: власність юридична, власність економічна, об'єкт власності, суб'єкт власності, чинники виробництва, умови реалізації права власності, господарський механізм.

JEL: A13, O10, K11, P21.

Природу соціально-економічного устрою суспільства, закономірності його руху визначають відносини власності, які в ньому панують. Вони лежать в основі економічних, юридичних, соціальних, політичних, національних та інших відносин, відбиваються в суспільній свідомості, породжуючи багатоманітні інституційні форми, що охоплюють, окрім іншого, культуру, мораль, моральність, етику, естетичні оцінки. Ці політико-економічні положення отримали останніми десятиліттями переконливе підтвердження в суспільній практиці: радикальні зміни у відносинах власності спричинили драматичні зміни в економіці, правопорядку, духовному стані суспільства, що відбулися, насамперед, унаслідок масової приватизації державних підприємств. В Україні соціально-економічні та інші наслідки цього процесу виглядають особливо рельєфно як у галузі економіки, так і в інших сферах життя суспільства.

Попри очікуване зростання економіки, підвищення соціально-економічної ефективності виробництва, що законодавчо закріплене як мета приватизації, активний процес роздержавлення власності спричинив безпрецедентну рецесію економіки. Широкомасштабний процес приватизації майна державних підприємств в Україні, що розгорнувся останнім десятиліттям минулого століття, призвів до вражаючого результату: країна в економічному розвитку рушила у протилежному щодо руху світової економіки напрямку. У розвинених країнах світу в 1993–1999 роках ВВП зростав із середньорічними темпами 2,3–4,1%, у менш розвинених – 3,2–6,7%, у країнах Центральної та Східної Європи (в тому числі Білорусі) – 1,5–5,6%. В Україні спостерігалось усталене падіння ВВП із середньорічними темпами 10,4%¹. Тривалий спад економіки перейшов до кінця 1990-х років у стадію похвалення. З 2000 року відбувається зростання валового

Хохлов Микола Пантелеймонович (npxhokhlov@yandex.ru), д-р екон. наук; професор Харківського національного економічного університету.

¹ UN IMF. Annual Report, 2000. Overview of the World Economy // <http://www.wto.org>; Макроекономічна ситуація, поточні тенденції періоду // <http://www.bank.gov.ua>.

внутрішнього продукту, але воно не було сталим: рекордний показник зростання – 12,5% 2004 року чергувався з найглибшим серед європейських держав падінням ВВП 2009-го – 15,4%. Результати реформування відносин власності в Україні, спрямованого на реорганізацію господарського життя суспільства, фундаментальним відношенням якого стає приватна власність, мають не тільки економічний вимір, а і негативні соціальні наслідки, що вплинули не найкраще на духовний стан суспільства, мораль, моральність і змістили орієнтири ціннісного сприйняття життєвого успіху, особливо у молодого покоління.

Розвиток подій пішов не за сценарієм, в основі якого лежить свята віра в беззаперечну благодетельність приватної власності, що сформувалася в обивательській свідомості за багато століть докапіталістичної та перші стадії капіталістичної суспільної практики. Ця віра підкріплена авторитетами провідних західних економістів, до яких, насамперед, слід віднести Фрідріха фон Хайека (1990; 1992), принципового поборника індивідуалізованої власності, супротивника будь-якої соціалізованої власності. Його численним послідовникам, зокрема на теренах колишньої союзнаї держави, було віддано перевагу в засобах масової інформації, навчальних і наукових виданнях, що також відіграло активну роль у відповідному настрої суспільної свідомості.

За 20 років Україні не вдалося досягти стартового рівня виробництва ВВП. Більше за те, багато економістів відзначають, що почався процес деіндустріалізації економіки, який став результатом спроби втиснути великомасштабне індустріальне виробництво у вузькі рамки дрібнотоварного ринкового господарства під гаслом переваг приватного малого і середнього бізнесу. Країна, де панує не продуктивний, а розподільчо-споживацький настрій, а держава зводить свою економічну функцію до ролі соціального забезпечення, з кожним роком утрачає перспективу свого повернення в коло високорозвинених індустріальних держав із сподіванням на подальший постіндустріальний розвиток. Україн актуальним стає глибше осмислення відносин власності, особливо їх *економічного* змісту, пошук науково обґрунтованих стратегій подолання негативних тенденцій у русі національної економіки України. Саме економічний зміст власності вимагає пильної уваги, оскільки перевагу сьогодні надають її юридичному змісту. Приватизація державних підприємств виявилася, по суті, як процес *юридичного переоформлення* власності без достатнього економічного обґрунтування ухвалюваних рішень, формального підходу до визначення подальшої долі підприємств. Як і раніше, існує непробивний обивательський спосіб мислення: приватна власність, конкурентний ринок розв'язують усі проблеми. Потрібно, спираючись на набутий досвід соціально-економічних перетворень у країні, переосмислити традиційно складені уявлення про власність, насамперед, про її економічний зміст. Звідси мета статті – дослідження власності в ракурсі її економічного змісту, що виявляється, насамперед, у виробництві – вирішальній сфері суспільного відтворювального процесу.

Виокремлення в категорії власності двох змістовних аспектів – юридичного й економічного – є загально визнаним і сумнівів не викликає. В Українській економічній енциклопедії юридичну власність визначено як "вияв волі певної соціально-політичної сили і правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності" (2000. С. 245). Правове оформлення відносин утворює юридичний змістовний аспект власності. Юридична власність створює загальні умови для функціонування суспільного виробництва, становлення його у транзитивній економіці – складний, гостросоціальний, суперечливий процес, що враховує інтереси впливових соціально-політичних сил, їх місце в суспільстві, динаміку соціально-економічних відносин. Інституційне оформлення ринкової трансформації

економіки не оминули як соціальні науки, так і практики, але в сучасних умовах на пильнішу увагу заслуговує економічний зміст власності.

Енциклопедія дає розширене визначення економічної власності: "...система виробничих відносин між людьми (класами, соціальними верствами, групами, окремими індивідами тощо) з приводу привласнення об'єктів власності (засобів виробництва, предметів споживання, послуг, робочої сили, патентів тощо) в усіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні)" (2000. С. 239). Як основні суб'єкти привласнення виокремлюють індивідів, колективи, акціонерні компанії, державу, наднаціональні органи. Такий підхід до власності є потрібним, оскільки розкриває її загальний соціально-економічний зміст і слугує економічною підставою для юридичного оформлення вказаних відносин. Проте в ньому не акцентовано на важливій обставині, що визначає домінуючий характер відносин власності в суспільстві: вони реалізуються у процесі *господарської* діяльності. Не простежуються *економічні інтереси*, які є двигуном цієї діяльності, мотивують учинки суб'єктів власності.

У дослідженнях економістів, де здійснено ширший міждисциплінарний підхід до категорії власності, відзначене господарське підґрунтя про яву економічного змісту власності як "відносини між людьми з приводу привласнення (відчуження) і господарського використання матеріальних і нематеріальних благ у всіх сферах суспільного виробництва" (Стрижак, 2007. С. 11). Це є важливим доповненням до характеристики економічної власності, оскільки іманентною властивістю є застосування її об'єктів у господарському обігу, на відміну, наприклад, від власності на предмети споживання. Мотивом для суб'єкта власності в її економічному розумінні слугує отримання *доходу* у процесі господарської діяльності. На це звертає увагу М.Петраков (2005. С. 14), який реальний прояв власності вбачає в отриманні доходу від її використання. Цей економічний аспект власності дає підстави для реалізації юридичного повноваження – користування об'єктом, тобто діставання користі від господарського застосування.

Узагальнюючи викладене вище щодо економічного змісту власності, зведемо поширені думки про цю категорію. *Економічна власність* – це категорія, що виражає відносини між людьми в певних соціально-економічних умовах із приводу привласнення і використання об'єктів власності у процесі господарської діяльності з метою реалізації інтересу суб'єктів в отриманні доходу.

Такий підхід більшою мірою відбиває економічну природу власності, спрямованість її реалізації. Проте він концентрує увагу на *отриманні доходу* як головній змістовній ознаці економічної власності. Отже, увагу сконцентровано на відносинах у сфері обігу, де розподіляються доходи. У тіні залишається найсуттєвіший момент – сфера виробництва, де реально створюють доходи, які підлягають потім розподілу між суб'єктами власності й лише виявляються у сфері обігу. Привласнювати можна лише те, що створене у сфері безпосереднього виробництва.

Важливо відзначити, що слідом за юридичним переоформленням власності настає важливіша і триваліша стадія *реального освоєння* нових відносин власності, яка відбувається у сфері виробництва. Розвиток відносин власності треба ув'язати з фундаментальним принципом будь-якого економічного господарювання – досягнення в кінцевому підсумку максимальних результатів за мінімальних витрат. Результати виробництва, як відомо, залежать від якісно-кількісних характеристик чинників виробництва й оптимального поєднання їх в організації виробничого процесу. Тому необхідно подолати наступні сходинки у процесі пізнання економічного змісту власності, піднімаючись до безпосередньо виробничих відносин, до реальних чинників, що визначають ці відносини. Це дозволить краще розкрити економічний зміст власності з *діяльного* боку, її зв'язки з господарською практикою, чіткіше побачити причини провалів у реалізації еконо-

мічного змісту власності під час приватизації в перше десятиліття переходу економіки України на рейки ринкового господарства, встановити шляхи подолання негативних чинників. Слід зазначити, що термін "приватизація", який використовують у назвах і текстах відповідних законів, не відбиває змісту реформ у відносинах власності. Це виражає обивательське плазування саме перед приватною (private) власністю. Насправді відбувся перехід до багатоманітних форм власності за домінантною ролі колективної форми. Доречніше цей процес назвати *роздержавленням* власності, переходом від панування державної власності до різноманітних її форм, створенням економічного порядку, за якого кожна форма власності, в тому числі приватна, виходячи зі своєї природи, довела б свою ефективність і посіла належне їй місце в суспільному відтворенні. Це вимагає подальшого просування в розумінні економічного змісту власності.

Важливим є усвідомлення того, що у процесі виробничої господарської діяльності ключові юридичні категорії *об'єкта* власності, *суб'єкта* власності й *умов реалізації* власності виявляють себе в конкретних речових і особистісних формах, у конкретних суспільних умовах господарювання.

Об'єкти власності виступають як матеріальні чинники виробництва, тобто *засоби виробництва*; суб'єкти – як *особистісні чинники* виробництва; умови реалізації власності – як *суспільний механізм* господарської діяльності. Юридичний статус елементів, залучених до відносин власності, та їх вартісна форма переходять у реальну фізичну й особистісну форми, і саме у процесі їх функціонування розкривається істинний та остаточний *економічний* зміст власності. На перший план виходять *якісні* характеристики об'єкта й суб'єкта власності, зрілість господарського механізму, що склався в суспільстві.

Такий методологічний підхід до з'ясування економічного змісту власності виникає не на порожньому місці. Витоки викладеного вище підходу до економічного змісту власності можна знайти у працях класиків політичної економії, які найпоспідовніше розкривали взаємозв'язок вартісної, соціально-економічної та натурально-речової форм руху елементів виробничого процесу.

К.Маркс і Ф.Енгельс за дослідження фундаментальних змін у відносинах власності, еволюції її форм, історичної перспективи приватної власності звертають увагу на залежність відносин власності від рівня розвитку їх структурних елементів: об'єкта, суб'єкта, способу привласнення.

Економічний зміст власності, зазначають вони, виявляється, насамперед, в *об'єкті* привласнення, оскільки "привласнення зумовлене перш за все об'єктом, який має бути привласнений, продуктивними силами, які розвинулися в певну сукупність" (Маркс, Енгельс, 1985. С. 70). Стосовно конкретної практики господарської діяльності, тільки-но об'єкт привласнення починають використовувати як елемент виробничого процесу, неминуче виникають питання, що він являє собою як чинник виробництва, який його технічний рівень, чи зможе він слугувати власникові матеріальною умовою ефективного виробництва продукції, що відповідає жорстким вимогам конкурентного ринку. Це вже не формальне юридичне привласнення об'єкта, а його реальне привласнення у процесі виробництва.

Далі класики відзначають, що економічний зміст власності виражений у формі суб'єктивній: "це привласнення зумовлене *індивідами*, що *привласнюють* (виділено мною. – М.Х.)" (Маркс, Енгельс, 1985. С. 71). У процесі реального освоєння власності важливо, хто є власником, які його професійні й особистісні характеристики, чи здатен суб'єкт власності – колективний або індивідуальний – ефективно реалізувати свої повноваження, наскільки розпорядливий і дієздатний він як господарювальний суб'єкт, чи має можливість і здібності організувати продуктивніше використання матеріально-речових чинників виробництва, що надходять у його володіння.

Не оминули і третього елемента відносин власності: "привласнення зумовлене... тим способом (виділено мною. – М.Х.), у який воно має бути здійснене" (Маркс, Енгельс, 1985. С. 71). Економічний зміст власності виявляється в тому, як, у які конкретні способи, якими методами, прийомами відбувається привласнення, здійснюється реальне оволодіння суб'єктом об'єкта власності, яким є чинний у країні господарський механізм реалізації прав власності, чи сприяє цей механізм ефективній ініціативній діяльності суб'єктів, поєднанню часто різноспрямованих інтересів, чи слугує він каталізатором соціально-економічного розвитку суспільства.

Об'єкт, суб'єкт власності та господарський механізм утворюють єдине ціле у своєму русі. У процесі реалізації економічного змісту власності утворюються економічні та соціальні результати господарської діяльності за різних форм власності. У соціально-економічних результатах виробництва знаходить свій вираз економічний зміст власності на кожен даний момент її розвитку.

У ракурсі повнішого висвітлення економічного змісту власності стають абсолютно очевидними причини низьких економічних результатів приватизації державної власності в Україні.

Про об'єкти приватизації, які виставляють на продаж, можна судити за інформаційними повідомленнями у "Відомостях приватизації". На переважній більшості підприємств неможливо налагодити ефективну прибуткову господарську діяльність без значних капітальних вкладень. Високий ступінь зносу основних фондів, технічна відсталість устаткування не створюють умови для виробництва конкурентоспроможної продукції, що відповідає сучасним вимогам. Звідси – велика кредиторська заборгованість підприємств, збитковість як масове явище в усіх секторах економіки. Частка збиткових підприємств за 1993–1999 роки зросла з 8,3 до 55,7%, що дотепер, незважаючи на зниження цього показника в подальші роки до третини, справляє негативний вплив на процес технічного переозброєння підприємств². Лихоліття другої половини 1980-х років, розпад цілісного господарського комплексу союзної держави негативно позначилися на виробничому потенціалі, що дістався Україні. А свята віра в переваги приватної власності, цілющу силу приватної ініціативи не дозволила поставити за основу питання про відповідність технічного стану об'єктів приватизації проголошеним цілям реформування власності. Лише через багато років (1998) з'явилися законодавчі документи про передприватизаційну підготовку підприємств, які, втім, не справили суттєвого впливу на процес.

Не менш актуальним є питання про характеристику суб'єкта приватизації – власника, до чийх рук переходить майно державних підприємств. Дотепер на більш як 4/5 загальної кількості роздержавлених об'єктів прийнято колективну форму власності. Але що було зроблене, щоб колектив став реальним власником, який не лише бажає, але й уміє ефективно використовувати ресурси підприємства, підвищувати продуктивність праці, домагаючись високої якості продукції та зниження витрат виробництва? Це питання є доречним також до представників індивідуальної форми власності, й відповідь на нього маловтішна. Ефективний власник – це той, хто володіє не тільки інвестиційними ресурсами, але і сучасними організаційними і науково-технічними знаннями, здатний проявити себе вмілим і дбайливим господарем, кровно зацікавленим у високих результатах виробництва. Виховання ефективного власника – це в широкому значенні слова кадрова політика держави, в якій останніми роками намітилися негативні тенденції, особливо у сфері матеріального виробництва. Завдано шкоди технологічній та інженерно-економічній підготовці фахівців, тане інженерний корпус на тлі непомірного зростання зайнятості населення з виконання всіляких посередницьких, розподільчих і перерозподільчих

² Макроекономічна ситуація, поточні тенденції періоду.

функцій у сфері руху так званого фіктивного капіталу. Ніколи так багато не говорили і не писали про "людський капітал" як найважливіший чинник виробництва і ніколи так багато не робили для вимивання його продуктивного, націленого на продуктивну діяльність змісту.

Не сприяв ефективному реформуванню відносин власності існуючий у країні загальний економічний порядок, який визначив несприятливий *господарський механізм* реалізації третьої складової економічного змісту власності – суспільних умов, за яких реалізуються права власності. Марне, швидкоплинне і широкомасштабне виключення планомірності з практики господарювання на загальнонаціональному рівні, втрата державного контролю над процесом суспільного відтворення, наївна надія (згубна самовпевненість, за термінологією Ф.Хайєка) на ефективну регулювальну роль ринку призвели до руйнування господарських зв'язків, дезорганізації виробництва, породили обстановку безвідповідальності, корупції, що пустила глибоке коріння в сучасний господарський механізм. Зовнішні для суб'єктів господарської діяльності умови ціноутворення, оподаткування, формування і розподілу доходів, кредитування тощо не є сприятливими чинниками ефективної реалізації прав власності.

Таким чином, ігнорування глибокого економічного змісту відносин власності, спроба формального юридичного розв'язання складних проблем реформування власності в рамках приватизації державної власності призвели до природного результату. Життя, суспільна практика в Україні, як і в багатьох постсоціалістичних країнах, жорстко підтвердили, що всі містерії щодо безумовної благодетельності приватної власності, які відвели економічну теорію в містицизм, не сумісні з діяльністю, націленою на підвищення соціально-економічної ефективності виробництва, покращення умов життєдіяльності громадян. Потрібний ширший погляд на економічний зміст власності, який дозволяє побачити реальні напрямки її ефективнішої реалізації в нових умовах.

Отже, *економічна власність* – це категорія, що виражає відносини між людьми в певних соціально-економічних умовах з приводу привласнення і використання об'єктів власності у процесі господарської діяльності з метою реалізації інтересу суб'єктів в отриманні доходу на засадах неухильного вдосконалення об'єктів і суб'єктів власності як чинників виробництва і господарського механізму як умови реалізації прав власності.

Як ми вже зазначали, після етапу формальної юридичної приватизації державних підприємств настає післяприватизаційний період – більш важливий, трудомісткий і тривалий етап *реального освоєння* нових відносин власності. Головна проблема цього періоду полягає в якнайповнішій і послідовній реалізації економічного змісту власності, насамперед, у сфері продуктивної господарської діяльності.

Стосовно об'єктів власності – припинення процесу деіндустріалізації економіки, відновлення індустріальної потужності країни, освоєння матеріально-технічної бази виробництва, інформаційних технологій, відповідних п'ятому і шостому технологічним укладам. Позитивним у цьому світлі є намічений офіційний курс на модернізацію економіки країни. Проте його потрібно перевести з царини декларацій на шлях практичного здійснення.

Найвпливовішим, вирішальним чинником виробництва, без активізації якого неможливе розв'язання як згаданої вище, так і інших проблем, є людський чинник. Кожен член суспільства є суб'єктом власності, принаймні, свого особистісного потенціалу. Як свідчить економічна історія, саме володіння високим освітнім, професійним людським потенціалом, мобілізація його дозволили Німеччині здійснити в післявоєнні відновні роки "економічне диво", посісти лідируюче місце у світовій економіці. В Україні, яка посідає аж ніяк не останнє місце за рівнем освіти населення, де ще не втрачено соціальний досвід будівництва високоіндустріальної економіки, науково-технічного й організаційного забезпечення її функціонування,

слід використовувати всі можливості для формування ефективного власника. Спритний перекупник, фінансовий ділок, спекулянт нерухомістю або цінними паперами не розв'яжуть проблему реформування власності в її реальному економічному змісті. Потрібно враховувати, що світовий процес переростання індустріального суспільства в постіндустріальне, в який має включитися Україна, відторгає спекулятивну, непродуктивну діяльність суб'єктів власності, яка породжує глобальні кризові явища, а на авансцену виводить власників із реінжиніринговими підходами до розвитку і використання об'єктів власності.

Кардинальним напрямком удосконалення існуючого в Україні механізму господарювання, який створює загальні умови реалізації права власності, є відмова від надмірної прихильності його до постулатів ринкового фундаменталізму. Найнаочніше ця некритична прихильність виявляється в ігноруванні економічної ролі держави, її участі у формуванні загальних соціально-економічних умов господарювання. Сьогодні набули значення аксіоми думки, які старанно імплантували у свідомість громадян, про не-ефективність державної власності, про шкоду державного втручання в економіку. Справді, не кожен державний устрій, соціально-економічний порядок, що склався за нього, сприяють прогресу суспільства, зокрема у сфері економіки. У пам'яті спливає влучна характеристика Російської імперії півтора століття тому, яку дав В.Белінський у відомому листі до М.Гоголя, як "країни, де, немає не лише жодних гарантій для особистості, гідності та власності, але немає навіть і поліцейського порядку, а є лише величезні корпорації різних службових крадіїв і грабіжників" (1983. С. 363). Історична доля цієї держави, яку неухильно роз'їдали внутрішні суперечності, конфлікти, є відомою і вельми повчальною.

Проте цей історичний приклад не може слугувати аргументом для заперечення позитивної ролі держави як суспільного інституту. Ф.Гегель, який творив за часів становлення в Європі національних держав, стверджував: "Кожна держава ... хай навіть у ній можна пізнати ту чи ту ваду, тим є менш, особливо якщо вона належить до розвинених держав нашого часу, містить у собі суттєві моменти свого існування" (1990. С. 284–285). Таким найсуттєвішим моментом існування держави є необхідність реалізації суспільних загальнонаціональних інтересів, і жоден інститут не здатний підмінити державу в цій функції. Проте держава має пильно стежити за своїм "здоров'ям", бути дієздатною у виконанні своїх функцій. У нашому випадку – створити і підтримувати економічний порядок, який сприяє якнайповнішій реалізації економічного змісту різних форм власності у відповідних їх природі сферах господарської діяльності. Але перш ніж розпочати лікування хворої економіки, державі слід пригадати відому сентенцію: "Лікарю, зцілися сам!".

Відомий державний і політичний діяч П.Столипін, який мав унікальний досвід адміністративного управління у смутні для Російської імперії роки, чітко позначив головні умови, за яких можлива побудова системи ефективного державного управління в нестабільних соціально-економічних умовах: "Лише той уряд має право на існування, який має зрілу державну думкою і тверду державну волю" (1991. С. 112).

Зріла державна думка, мудрість має підкріплюватися твердою державною волею, владністю. Мудра державна політика без державної владності безсила, а владність без мудрості – шлях до свавілля, необдуманих рішень, що порушують природні умови життя суспільства.

Не можна визнати мудрим марне тотальне руйнування механізму планомірного управління економікою, беззавітну віру в хаотичний ринковий механізм, у благодієвну "невидиму руку" вільної конкуренції. Світова практика, що супроводжується дедалі масштабнішими і глибшими кризами, свідчить, що ця "невидима рука" давно вже перетворилася, як визнано в одному з документів Римського клубу, на "невидиму ногу", яка боляче

штурхає суспільство за його прорахунки. У період становлення незалежної держави ринковому механізму не сила підняти весь зміст відносин власності в її глибокому економічному тлумаченні, дати простір для вдосконалення об'єктів і розвитку суб'єктів власності, для створення економічного порядку, що дозволяє ефективно реалізувати права власності.

Слід, очевидно, відмовитися від негативного ставлення до державного централізованого регулювання економіки, зокрема до її планування, що зведене зараз у ступінь *ідеологічного* несприйняття. Сьогодні у нас поширене однобоке ринкове уявлення про досвід передових капіталістичних держав. Адже у важкі післявоєнні та кризові роки уряди цих країн прагматично відхилялися від принципів ринкового фундаменталізму. Є відомими державні післявоєнні п'ятирічні індикативні плани у Франції, Італії, Японії, що прославили імена прем'єр-міністрів цих країн.

Активізація інструментів планомірності, що по суті є властивою індустріальній економіці, набуває особливої актуальності за відновлення й економічного будівництва самодостатньої економіки. Показовим є досвід Японії, господарський механізм, якої було використано у країні у відновний період після другої світової війни. "Японська держава та її інститути, – пише Ч.Макміллан, який досконально дослідив японську індустріальну систему, – утворилися значною мірою не на ідеологічній основі, а на прагматичній – пристосуванні до обставин" (1988. С. 77). Філософія господарювання базувалася на індустріальній стратегії, яка об'єднала центральне планування і приватну власність з демократичним контролем у ключових секторах. У документі, що обґрунтовує цю стратегію, вказано, що "...абсолютно чесна і вільна конкуренція – це не єдина альтернатива. Щоб зробити японську економіку демократичною, нам потрібні суспільний контроль над фінансовими установами і ключовими галузями промисловості, планована економіка і сильні засоби державного управління" (1988. С. 102).

Не покладаючись лише на іноземну допомогу, уряд Хатояма 1955 року ухвалив перший п'ятирічний план під вельми змістовною назвою "П'ятирічний план самозабезпечення". Він мав на меті "досягнення економічної автономії та повної зайнятості, що спираються на стабільну економіку" (1988. С. 106). План було успішно реалізовано і за ним ішли чергові п'ятирічні плани, перед якими було поставлено амбітніші цілі та завдання: зміцнення економічних позицій у світовій спільноті, реалізація продуктивної економіки глобального масштабу, внутрішній розвиток і добробут для нації за збереження економічної та соціальної гармонії зі світовою спільнотою. Так країна стала світовим лідером. Це було проявом високої культури економічного мислення, усвідомлення, можливо, ще не повною мірою, того, що чинники виробництва, хоч би в якій формі власності – індивідуалізованій приватній, колективній, державній – вони виступали, є національним надбанням, чинниками економічного розвитку. У критичні доленосні періоди життя держави їх треба використовувати, виходячи з загальнонаціональних інтересів, де знаходять місце індивідуальні, колективні та інші види інтересів.

На жаль, у подальші, особливо 1980-ті роки, дух індивідуалізму, споживацтва, спекуляцій почав і в цій країні активно тіснити настрої на планомірну творчу роботу. Сьогодні Японія в гострій формі переживає наслідки світової кризи, знов шукає способи їх подолання. Проте "японське диво" післявоєнного періоду залишається свідченням затребуваності цілісного, об'єднуючого зусилля учасників суспільного відтворення підходу до становлення вищого економічного порядку на підставі включення механізмів довгострокового централізованого державного планування економіки.

Ще один повчальний для України приклад прагматичного державного підходу до відносин власності за розв'язання ключової економічної проблеми подає Велика Британія, досвід якої щодо реконструкції вугільної промисловості в післявоєнний період досліджували М.Іванов і О.Штедінг

(1961). У країні виникла гостра необхідність відновлення конкурентоспроможності ключової енергетичної галузі – вугільної промисловості. Добре розуміючи, що приватному капіталу не сила здійснити докорінне технологічне і технічне переоснащення цієї вельми капіталомісткої та малоприбуткової галузі, держава мобілізувала небагаті фінансові ресурси на націоналізацію шахт шляхом викупу. Було вкладено капітальні кошти в докорінну зміну технології викриття і розроблення вугільних родовищ, оновлення технічного оснащення гірничих робіт. Це забезпечило конкурентоспроможність вугільної промисловості на європейському ринку, дозволило підтримати паливний баланс до настання ери нафти і газу. Через багато років уряд М.Тетчер, дотримуючись ліберальної ідеології, ініціював денационалізацію шахт. Контрастом виглядає сьогоднішня політика українського уряду, що намагається шляхом приватизації шахт перекласти на плечі приватного бізнесу непідйомне для нього завдання відродження вугільної промисловості.

Історичний досвід державного будівництва, зокрема передових країн із розвинутою ринковою економікою щодо відновлення національного господарства у важкі роки післявоєнного періоду є корисним для України. Він свідчить про активізацію ролі держави, про відхід від положень ринкового фундаменталізму в питаннях про власність, поширення сфери впливу державної власності як на чинники виробництва (об'єкти власності), так і на господарський механізм, що встановлює умови реалізації прав власності. У важкі часи держава не покидає поле боротьби за економічну самодостатність країни, мобілізує ресурси, бере на себе розв'язання найважливіших, ключових проблем.

Утручання держави в господарський механізм може посилюватися або послаблюватися залежно від кон'юнктури, але незаперечним є факт, що віковою довгостроковою тенденцією є посилення економічної ролі держави. Не можна не відзначити, що це відбулося в економічній теорії, в якій міцні позиції посіло кейнсіанське вчення. Спроба наприкінці минулого століття розгорнути економіку в бік лібералізації в дусі тетчеризму, рейганоміки мала кон'юнктурний скороминущий результат, а сьогодні вона спрямована на зовнішнє споживання як ідеологічне виправдання надмірного роздержавлення економіки у транзитивних країнах. У Великій Британії частка державного бюджету щодо валового внутрішнього продукту складала 1986 року 46,0%, 1997-го – 39,2%; 2002-го – 22,7%; 2012-го – 52,1%³. Динаміка очевидна: після нападів тетчеризму держава посіла властивіше для неї місце в перерозподілі суспільного продукту навіть у збільшеному ступені. У США відповідні показники дорівнювали 17,0%, 20,2%, 19,7%, 23,5%⁴. Рейганоміка також виявилася неспроможною переламати закономірну тенденцію. Уряди США вважають за краще нарощувати державний борг, але не послаблювати свій вплив на економіку країни, соціально-економічний стан загалом.

В Україні вагомим аргументом, який реабілітує ослаблення економічної функції держави, слугує брак коштів на реалізацію державних програм. Млява державна фінансова політика разом із скандальним марнотратством ресурсів до іншого результату привести не може. Брак коштів у держави не означає відсутність їх у суспільства. Посилання на брак власних інвестиційних ресурсів за значного відвертання їх на непродуктивні витрати, за вивезення капіталу за кордон є непереконаливими. У період становлення капіталістичного ладу, зазначав К.Маркс, "у благородних грудях капіталіста розгортається фаустівський конфлікт між жагою накопичення і жаданням насолоди" (1973. С. 607). Спочатку він живе, як скнар, не споживає на себе відсотки на капітал. Марнотратство зростає зі зростанням накопичення капіталу. В Україні, як бачимо, процес

³ Розраховано за: The World Almanac and Book of Facts. – N.Y. – World Almanac Books, 1990. – P. 763; 1998. – P. 830; 2004. – P. 848; 2013. – P. 847.

⁴ Ibid. – 1990. – P. 766; 1998. – P. 832; 2004. – P. 850; 2013. – P. 850.

накопичення почався з протилежного кінця: марнотратство благополучної верхівки суспільства переросло у психоз споживача, в насаджувану засобами масової інформації *панську культуру*, відхід від традиційних цінностей трудового цивілізаційного суспільства. Панська культура, підкреслював відомий соціолог О.Панарін, вимагає "не так обслуговувати матеріальне виробництво ... як бути розрадниками й утішниками – тонкими технологами індустрії задоволення" (2002. С. 414). Розважальні центри на місці виробничих корпусів машинобудівних підприємств, численні офіси на територіях колишніх заводів, великомасштабні національні заходи щодо догодження багатій іноземній публіці виснажують, зрештою, джерела здорового економічного зростання, примноження національного багатства.

Сьогодні важко уявити економічний порядок у країні, який подолав корупцію, вселяє довіру до інститутів державної влади, вийшов за координати споживацького настрою в імущого класу, а тому сприяє розвитку і продуктивній реалізації економічного змісту власності.

Але шлях у невідоме освітлює мрія. Справжні позитивні перетворення в економіці України почнуться тоді, коли суспільна свідомість щодо власності перейде на вищий культурний рівень: суспільство усвідомить, що незалежно від того, в якій формі власності перебуває об'єкт, він є загальнонародним надбанням. Форма власності лише визначає близькість доступу особи до об'єкта і, відповідно, до реалізації свого економічного інтересу. Благотворним є поєднання інтересів, за якого держава (пригадаймо В.Ойкена) виконує функцію судді, що формує і суворо підтримує такий порядок. Соціальна відповідальність суб'єктів власності будь-якого рангу полягає в усвідомленні того, що об'єкт його власності є елементом загальнонаціонального надбання і фундаментального довгострокового ефекту від його використання можна досягти лише у спільному русі. До нашого часу хотілося б прикласти слова В.Белінського: "Одна з найхарактерніших рис нашого часу – прагнення до єдності та спорідненості досі розрізнених елементів розумового життя. Життя, очевидно, прагне тепер стати єдиним і цілковитим" (1982. С. 354). Тоді стан у країні, який сьогодні різко контрастує з порядком, необхідним для повнокровного розвитку і реалізації економічного змісту власності, перетворить мрії на позитивну дійсність.

Розрізненість інтересів, дезінтеграція господарського життя породжують ідеологічний розбрід, відсутність об'єднувальної національної ідеї, що надихає народ на спільну продуктивну діяльність. Потужний оздоровчий вплив на суспільство, на соціально-економічну ситуацію у країні могли б справити розроблення і послідовна реалізація обґрунтованого, забезпеченого ресурсами й економіко-правовим механізмом довгострокового державного плану, націленого на формування самодостатньої економіки, основою якої слугує цілісний господарський комплекс, що інтегрує різні форми власності та інтереси власників. Мобілізація "розрізнених елементів розумового життя" – інтелектуального потенціалу країни – на здійснення такого мегапроекту, що об'єднує десятки розрізнених і не забезпечених ресурсами і механізмами державних програм, дозволить розв'язати стратегічне завдання відновлення у країні сталого відтворювального процесу в усіх його елементах. Відносини власності, залучені до творчого, продуктивного процесу, значно меншою мірою схильні до "дитячої хвороби" становлення незалежної держави – жаги потішання потреб, живленої корупцією і безвідповідальністю.

Формування самодостатньої економіки відбувається у процесі зростання зрілості державного управління, послідовного державного будівництва, суттєвим моментом якого є створення господарського механізму, що надає можливість усім формам власності розкрити свій економічний зміст.

Отже, соціально-економічні перетворення в суспільстві відбуваються у процесі докорінних змін відносин власності, реалізації економічного змісту її форм. Економічний зміст власності (економічна власність)

не реалізується тільки у привласненні суб'єктом доходу, що здійснюється у сфері обігу, а охоплює весь процес суспільного відтворення. По-перше, економічна власність закладає загальні засади відносин господарювальних суб'єктів у певних соціально-економічних умовах; по-друге, виявляється вона шляхом реалізації інтересу суб'єктів власності у привласненні доходу; по-третє, економічний зміст об'єктів, суб'єктів власності та умов реалізації прав власності виявляється у сфері виробництва як речові й особистісні чинники виробництва, як існуючий господарський механізм. В умовах освоєння суспільством нових відносин власності, заснованих на оптимальному поєднанні її форм, реалізація третьої складової економічного змісту власності є найактуальнішою для практичного розв'язання завдань соціально-економічної перебудови суспільства і має знайти відбиття в довгостроковій державній економічній політиці з акцентом на планомірному характері розвитку економіки.

Література

- Мочерний С.В. (відп. ред.) (2000) Економічна енциклопедія : у 3-х т. Т. I. / відп. ред. С.В.Мочерний. К. : Академія.
- Белинский В.Г. (1983) Современные заметки. М. : Сов. Россия.
- Володин А.И. (ред.) (1982) Утопический социализм. Хрестоматия / под. ред. А.И.Володина. М. : Политиздат.
- Гегель Ф. (1990) Философия права. М. : Мысль.
- Иванов Н.И., Штединг А.Э. (1961) Реконструкция угольных шахт. М. : Госгортехиздат.
- Макмиллан Ч. (1988) Японская промышленная система. М. : Прогресс.
- Маркс К. (1985) Избр. соч. : в 9-и т. Т. 2. // Маркс К., Энгельс Ф. М. : Политиздат.
- Маркс К. (1973) Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. М. : Политиздат.
- Панарин А.С. (2002) Православная цивилизация в глобальном мире. М. : Алгоритм.
- Петраков Н.Ю. (2005) Отношения собственности: анализ трансформации в переходной экономике // Проблемы теории и практики управления. № 2. С. 13–20.
- Столыпин П.А. (1991) Жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. М. : Рюрик.
- Стрижак Е.О. (2007) Методологические аспекты исследования категории собственности: сравнительный анализ экономического и правового подходов // Экономика розвитку. № 2. С. 11–15.
- Хайек Ф.А. (1990) Дорога к рабству // Новый мир. № 7. С. 177–230; № 8. С. 181–233.
- Хайек Ф.А. (1992) Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма М. : Новости при участии Catallaxy.

THE ECONOMIC CONTENTS OF PROPERTY IN THE ASPECT OF SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATIONS

Mykola Khokhlov

Author affiliation: Doctor of Economics, Professor, Kharkiv National Economic University.

Socio-economic transformations in a society are connected with the reformation property relations, in which legal and economic contents are distinguished. The author justifies the necessary of a deeper theoretical elaboration of the notion of "economic property", which should reflect not only the owner's interests in income appropriation, but also the relations in the sphere of production. Where the legal categories of object, subject and realization conditions of property rights turn into the economic categories of the material and personal factors of production and into the institutional conditions shaping the mechanism of economic management.

Key words: legal property, economic property, object of property, subject of property, factors of production, realization conditions of the right of property, mechanism of economic management.

JEL: A13, O10, K11, P21.